

Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükselişi: Tarihsel Bir İzlek ve Gelecek 'Umudu'

Hayriye ERBAŞ*

Öz

Özellikle 1970'li yıllardan bu yana tüm dünyayı saran ekonomik, siyasal ve teknolojik anlamda radikal değişimlerle karşı karşıyayız. Bu değişimlere koşut ve karşılıklı etkileşim içinde, bilim anlayışı ve pratiklerinde de değişimler gerçekleşmiştir. Bu yazıda tüm bu değişimlerin sınıf çalışmalarına yansımalarına ilişkin genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Bu değerlendirmede hareket noktası, günümüzde Marksist sınıf çalışmalarında sınıf yapısını ve sınıf oluşumunu anlamada iki eğilimin olduğu ve bu iki eğilimin ilişkilendirilmesinin gerekliliği düşüncesidir. Bu eğilimlerden ilki daha çok ekonomik faktörlere odaklanarak sınıf yapısını anlamaya yönelik eğilim; diğeri ise kültür ve gündelik yaşama odaklanan eğilimdir. Bu odaklanma farkına karşın, her iki eğilimin de alana ya da somut olana yönelme açısından geçmişten daha analitik olduğu söylenebilir. Bu yazıda ileri sürülen ve tartışılmaya çalışılan şey bu iki eğilimin de önemli olduğu ve ancak iki eğilimin ilişkilendirilmesi ile sınıf yapısı ve oluşumunun kavranabileceği tezidir. Bu bağlamda sınıf çalışmalarında kültür ve gündelik yaşama odaklanılması kendi başına anlam taşımadığı gibi; dahası sınıf yapısının ve oluşumunun bütün olarak kavranmasına engel de olabilmektedir. Nasıl ilişkilendirildiği de önemli olan, “sınıfla ilişkilendirilmiş kültür” ve “sınıfla ilişkilendirilmemiş kültür” kullanımı ayrımının önemine dikkat çekilmektedir.

Bu makalede, ilk olarak sınıf analizinde önemli yeri olan, kültür ve gündelik yaşam boyutundan çok ekonomik ve iş yaşamının önemli görüldüğü nesnel sınıf konumu üzerinden yürütülen çalışmalara kısaca yer verilecektir. Ardından sınıf analizinde kültürün hangi kuramsal zeminler üzerinden yükseldiği ve sınıf oluşumunu anlama açısından nasıl ele alınması gerektiği tartışılacaktır. Son olarak da, Türkiye örneğinde ekonomik ve kültürel boyutların nasıl ilişkili olduğu, yıllar önce bir alan araştırmasında saptanan ancak bugün daha da görünür olan bazı bulgulara göndermede bulunularak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: sınıf, kültür, siyaset, gündelik yaşam, üretim, yeniden üretim

Makale Gönderim Tarihi: 10.05.2017 Makale Kabul Tarihi: 13.06.2017

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, hayriyeerbasa@gmail.com.

Rise of Culture and Everyday Life in Class Studies: A Historical Trail and 'Hope' for the Future

Abstract

We have been facing radical changes in economics, politics and technology especially since the 1970s, at the world scale. In parallel and mutually interacting with these changes, the understanding of science and practices also changed. This article attempts to make a general evaluation about the reflections of all these changes in class studies. The point of departure in this assessment is that class studies contains two trends in the sense of class structure and class formation in current Marxist class analysis, and the idea that it is necessary to relate these two tendencies. The first tendency is the trend that focuses on economic factors; and the other trend is the one that focuses on culture and everyday life. Despite different focal points, it is possible to claim that these two tendencies are more analytical than the past in terms of orientation to the concrete reality. What is asserted and discussed in this article is that these two tendencies are important, but class structure and formation can be conceived only by relating these two tendencies. In this sense, focusing on culture and everyday life in class analysis does not make sense on its own, and it may also prevent us from understanding class structure and formation as a whole. It is also important to distinguish the use of “culture related with class” and “culture not related with class”, in this sense.

In this article firstly, studies based on the objective class position which gives importance to economical and work-related factors rather than cultural and everyday life and has an important place in class analysis, will be briefly mentioned. Next, it is going to be discussed how the view giving importance to culture is rising in class analysis, its theoretical background and how it could be taken into consideration in the sense of understanding class formation better. Finally, it will be evaluated how the cultural and economic dimensions are interrelated in the case of Turkey, based on some findings of a field study conducted many years ago but becoming more visible today.

Keywords: class, culture, politics, everyday life, production, reproduction

Giriş

Geçmiş ve gelecek şimdinin yaşanan gerçekliğinin derinliklerinde gizlidir ve bize düşen "geniş" anlamda işçi sınıfı kültürü tanımlamasının kullanılması üzerinden bu gizli mekanizmaların ve senaryoların açığa çıkarılmasıdır.

Kapitalizmin geçirdiği değişimler ile bağlantılı olarak 1970'ler sonrasında ve özellikle de Sovyetlerin dağılmasının ardından Marksizm'in ve genel anlamda sınıfın sosyal bilimlerdeki yeri konusunda önemli bir kırılma yaşanmıştır. Bu kırılma ile birlikte bir özne olarak sınıfın toplumu anlamada ve geleceği kurmada artık önemini yitirdiği ve bu nedenle de üzerinde odaklanılacak asıl mesele olmadığı yönündeki eğilim zamanla hız kazanarak yükselişe geçmiştir. Bu kırılmada özellikle de gelişmiş Batı Avrupa'da artan refaha koşut olarak artık sınıfsız bir topluma doğru gidildiği savunusu üzerinden "sınıfın varlığının inkarı" ve toplumsal dönüşümün asıl aktörü olarak "sınıfın öneminin inkarı" yelpazesinde yer alan bir bakışla yoğun tartışmalar yükselmiş ve bu tartışmalarla biçimlenen çalışmalar yapılmıştır.

Sınıfın varlığını inkar etmeseler de sınıfın toplumun dönüştürücü motoru olduğu konusunda Marksizm'e sistematik eleştiri özellikle 1923 yılında Almanya'da kurulan Frankfurt Okulu temsilcilerinden gelmiştir. Geliştirdikleri kuram "eleştirel kuram" olarak anılan Okul'un temel görüşleri pozitivizmi eleştirme üzerine kuruludur. Marksizmin içinde kaldıklarını savunmuş olsalar da, onların Marksizmi "pozitivizmin tuzağından kurtarma çabası" ile başlayan çıkışları onları, Marksizmin sınıftan ve sınıfın toplumu dönüştürmede asıl güç ve aktör olması düşüncesinden uzaklaştıkları ve sonraki süreçte de sınıfın öneminin azaldığı konusundaki söylem(ler)in güçlenmesinde önemli işlev gördüğü bir noktaya taşımıştır.

Sınıf inkarı konusunda genel anlamda postmodernist söylem çok etkili olmuştur. Sınıfın öneminin azalması sürecinde postmodernist olmasa da başta *İdeolojinin Sonu (The End of Ideology-1962)* kitabı olmak üzere, Daniel Bell'in, çalışmalarında işlediği düşünceleri özel bir yere sahiptir ve adeta bu yükselişin habercisidir. Sonraki yıllarda ise Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu ve Son Adam (The End of History and the Last Man -1992)* adlı kitabında işlediği "tarihin sonu tezi" de, sınıfın tarihin dönüştürücü gücü olmadığı konusundaki görüşün doruk noktasına taşınmasında etkili olmuştur.

Sınıf inkarı konusunda Weberyen anlayışın yanı sıra Ellen Meiksin Wood'un 1986/1992'de yayımlanan *Sınıftan Kaçış: Yeni 'hakiki' Sosyalizm (The Retreat from Class: A New "true" Socialism)* adlı kitabında "yeni hakiki sosyalistler" (YHS) olarak adlandırdığı post-Marksistler de bu kırılmada etkili olmuştur. Bu düşünürler yine Wood'un deyimi ile "sosyalist projenin sınıfsızlaştırılması" üzerinden "radikal demokrasi" söylemini oluşturmuşlar ve toplumsal dönüşümün faili olarak da sınıfın yerine "söylemi" koymuşlardır.

Bu söylem, 1960'lar sonu ve 1970'lerde gündeme oturan Avrokomünizm ya da Avrososyalizme koşturularak yükselir ve özellikle siyasal alanla üretim ilişkileri arasındaki ilişkiler açısından siyasal alanın da belirleyiciliğine vurgu yapan Althusser ve Poulantzas'tan beslenir. Söylemin esas sorunu söylemin gücünün vurgulanması değil, söylemin gerçeğin yerine konulması biçiminde işleyen ve sınıftan kaçan ontolojik duruştur. Sınıf analizinin somut olana yönelmek yerine söyleme bakılarak yapılmasının gerekliliği ya da yeterliliği düşüncesidir. Kaldı ki sınıf yerine farklı çelişki ve çatışmalarla oluşan yeni toplumsal hareketlerin söylemine ağırlık verilir ve sınıf söylemi de bu söylemlerden sadece biri olarak değerlendirilir.

Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, sonraki çalışmalar üzerinde önemli etkisi olan, sınıf ve sınıfın toplumsal dönüşüm açısından anlamını birlikte yazdıkları *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (1985/1995) adlı kitapta ortaya koyarlar. Laclau ve Mouffe'un yaklaşımına göre toplumsal çelişki üretim ilişkileri düzeyinde değil, politik ve ideolojik ilişkiler düzeyinde ortaya çıkar. Dolayısıyla işçi sınıfı artık toplumsal dönüşümün öznesi değildir. Hatta sınıf kavramı yerine "halk" ya da "kitle" kavramlarını kullanarak çelişkinin halk ile devlet arasında ve bu nedenle de ekonomik değil, siyasal düzeyde olduğunu ileri sürerler. Sonuçta vardıkları nokta ise "radikal demokrasi" olarak adlandırılan demokrasiye varma mücadelesinde sınıf yerine yeni toplumsal hareketleri (YTH) koyarak YTH'lerin dönüştürücü gücünü vurgularlar (Erbaş ve Coşkun, 2007).

Sınıf inkarının etkisine rağmen bugün yeniden kapitalizmin ilk yıllarına benzeyen yapısal ve tarihsel bir dönüşüme tanıklık etmekteyiz. Gelişmiş ülkelerde yaşanan bir işçileşme sürecinden farklı bir kapitalizm ve işçileşme süreci yaşayan azgelişmiş/geri-bıraktırlmış (*underdeveloped*) ülkelerde zaten mevcut olan bazı yapısal özelliklerin gündelik yaşamda daha da yükselişe geçmiş olması özellikle de ülkeleri ve aynı ülkelerin belli dönemlerini karşılaştırma açısından önemlidir. Gelişmiş ülkeler üzerinden geliştirilen sınıf teori ve modellerinin özellikle azgelişmiş ülkelerde sınıf yapısını çözümlenmede yetersiz oluşu kültür ve gündelik yaşamın önemini daha da öne çıkarmıştır. Gerçi şimdilerde yaşanan küresel kapitalizm krizleri ile birlikte gelişmiş olarak kabul edilen ülkeler için de kapitalizmin sorunları ve dolayısıyla da sınıf yapısı giderek azgelişmiş ülkelere benzemekte ve "vahşi kapitalizme" dönüşmektedir. İki yüzyıl önceki kapitalizm ile günümüz kapitalizmi bazı özellikler açısından daha çok benzeşirken 1945'ler sonrası ile 1980'ler arası dönemden çok farklı özellikler göstermekte ve bu nedenle de doğal olarak bu farklılıkların sınıf yapısına ve gündelik yaşama yansımaları daha kolay gözlemlenmektedir. Bu değişimlerle birlikte sınıf, sosyal bilimlerde yeniden önem kazanmakta ve bu yeniden yükselişte değişen bilim metodolojisi ve paradigmasının da etkisi ile, sınıfın daha farklı bir biçimde ele alınmasının gerekliliği giderek daha da iyi anlaşılacaktır. Bu yazıda sınıf çalışmaları açısından, gündelik yaşam ve kültürün gün geçtikçe artan önemi ve sürecin nasıl gerçekleştiği ele alınmaya çalışılacaktır. Bu çabada, ağırlıklı olarak tartışmalar ve çalışmalar üzerinden sınıf

ve kültür ilişkisinin tarihsel seyri ve önemi tartışılacaktır. Bu tartışmada, zaman zaman 1993'te gerçekleştirilen bir alan araştırmasının kültür ve sınıf ilişkisi açısından önemli olduğu düşünülen ve kaleme alındığı yılları aşarak, bugün için de geçerliliğini korumanın ötesinde, giderek daha da görünür olan ilgili bazı tespitlerine göndermelerde bulunulacaktır.

Sınıf Çalışmalarında Değişim

Sınıf, sosyal bilimlerde çok sık ve yaygın kullanılıyor olsa da onun neye karşılık geldiği konusu üzerinde en az uzlaşımın olduğu kavramdır (McNall vd. 1991: 1). Üzerinde uzlaşımın olduğu tek şey sınıf konusunda Marksist ve Weberyen olmak üzere iki genel ve karşıt sınıf perspektifinin olduğudur (Wright, 2005). Marksist ve Weberyen sınıf perspektiflerini ayıran en temel ölçüt ise sınıfın toplumsal dönüşümün asıl faili/aktörü olup olmaması konusudur. Ancak Marksist sınıf çalışması yapanlar içinde de bir çeşitlenme mevcuttur. Bu çeşitlenme genel bir değerlendirme ile 1) soyutlama düzeyi (Carchedi, 1977, 2) nesnel ya da öznel düzleme odaklanma ile ilişkili olarak biçimlenir (Wright, 1991). Her ne kadar Marksist olup olmadıkları sorunlu olsa da, Marksist perspektif içinde de artık sınıfın toplumsal değişme açısından nesnel ve öznel anlamda önemli olmadığını vurgulayanlar bulunmaktadır.

Tarihe ve tarihsel değişmeye odaklanılarak yapılan üst soyutlama düzeyinde sınıf analizlerinde, belirli bir an ve mekana odaklanılmaması, dolayısıyla da kültürün ve gündelik yaşamın dışarıda bırakılması olasılığı yüksektir. Diğer taraftan soyutlama düzeyi çok düşük olarak yapılan analizlerde de tarihsel boyutun dışarıda bırakılması olasılığı yüksektir. Bu noktada soyutlama düzlemine nasıl, hangi veriler ve hangi çıkarsamalar üzerinden ulaşıldığı sorusu önem kazanmaktadır. Dolayısıyla da bu yazıda benimsenen ve yıllarca önce ileri sürdüğüm yaklaşım, gerçek anlamda toplumsal gerçekliğin nesnel ve öznel (mikro ve makro) boyutları da işin içine katarak üst soyutlama düzeyine çıkılmasının önemi ve gereğidir. Sınıf konusunda genellikle Marksist gelenekte üst soyutlama düzeyinde gerçekleştirilen çalışmalar daha yaygınken, Weberyen gelenekte gündelik yaşamın daha çok yer bulabildiği alt soyutlama düzeyinde gerçekleştirilen çalışmalar daha yaygındır. Bu bağlamda üst soyutlama düzlemine taşınmadığında kültüre ve gündelik yaşama odaklanılmasının belirli bir anı ve mekanı anlamada önemli olabileceği ancak, toplumsal ve tarihsel çözümleme yapma konusunda bir anlam taşımadığı söylenebilir. Bu nedenle de hangi amaçla ve hangi unsurlar üzerinden kültüre ve gündelik yaşama odaklanıldığı, buna bağlı olarak da üst soyutlama düzlemine nasıl ve hangi ilişkiler kurularak varıldığı farklı perspektifler açısından kritik ve ayırt edici noktadır.

Marksist sınıf analizini Weberyen sınıf analizinden ayıran temel şey, hiç kuşkusuz sınıfın sosyal çatışma ve değişimin temel belirleyicisi yani faili olması konusudur. Bu anlamda kültür ve gündelik yaşamın özellikle üretim ve yeniden

üretim açısından ne anlam taşıdığı Marksist sınıf perspektifi açısından önemlidir. Bu temel üzerinde uzlaşma konusunda Laclau ve Mouffe farklı düşünse de diğer Marksistler için bu düşünce geçerlidir.

Nesnel Sınıf Açısından Değişim

Harry Braverman'ın (Harry Frankel) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work* (1974) adlı çalışmasındaki "işin değersizleştirilmesi" (*degradation of work*) kavramsallaştırması emeğin dönüşümünü ve bağlantılı olarak sınıfın değişen yapısını anlamak açısından önemlidir. Sermaye birikimine, teknolojiye ve buna bağlı olarak değişen emek süreçleri üzerinden nesnel düzlemde sınıf yapısına odaklanan bu çalışmasında Braverman 'emek süreci teorisi' açısından alana önemli katkılar sunmuş, daha sonraları başta Erik Olin Wright olmak üzere pek çok düşünürü öncülük edecek olan, iş süreçlerinin kontrolü açısından kapitalist yönetimin başarılarının detaylarını ve bunun "vasıfsızlaştırma" (*deskilling*) ve "değersizleştirme" (*degradation*) açısından anlamını işlemiştir. Ona göre daha fazla kar amacı ile iş süreçlerinin ayrılması ya da parçalanması, emek içi bölünmeyi ve bunun işleyişinin de yönetime daha fazla kontrol gücü vererek işçilerin sermaye birikimi tarafından belirlenmesi ve biçimlenmesi sürecini getirmiştir (Braverman 1974/1998: 96). O'na göre bu değişim sürecinde işçiler bir makine gibi görülmekte ve daha fazla sömürüye maruz kalmaktadırlar (Braverman 1974/1998:124).

Özellikle 1945'lerden sonra ABD'nin dünya işbölümü içindeki yerini güçlendirmesiyle hegemon güç olmaya ve dünyayı biçimlendirmeye başlaması ABD'nin diğer toplumlar için toplum modeli olarak da kabul görmesi açısından önemlidir. Bu dönem, özellikle ABD'de orta sınıfın yükselişi ve bu yükselişle birlikte demokrasinin sosyalist yolla değil, zaten ABD örneğinde olduğu gibi, liberal yolla başarılacağına ve ABD'nin demokrasisinin böylesine bir mit üzerinden tüm dünyaya örnek oluşturacağına ilişkin bakışın oluştuğu ve güçlendiği dönemdir. Bu dönemde işçileşme süreçleri farklı ve orta sınıfı şişkin olmayan az gelişmiş ülkeler bile tüm politikalarını kısmen zorunluluktan kısmen de örnek almaktan kaynaklı ABD'nin öncülüğünde oluşturmuştur. Bu durum sınıf çalışmalarına da yansımış ve işçi sınıfı konusundaki çalışmalar daha çok orta sınıf üzerine odaklanmış ve özellikle, Marksist olup olmadığı konusu tartışmalı da olsa, Ralf Dahrendorf'un (1959) sınıf analizi sınıf çalışmaları açısından önemli etkiler bırakmıştır. Dahrendorf, emeğin ve sermayenin parçalanmasına koşul olarak, işçi sınıfının da sermaye sahibi olması ile işleyen bir sınıf hareketinin olduğu ve orta sınıfın şirket ortaklığı nedeni ile de çatışmanın artık radikal mücadeleler yolu ile çözülebilir uzlaşmaz çelişkiler değil, kurumsallaşma ile çözüleceği biçimindeki tezini işlerken; Daniel Bell (1962) ve sonrasında Alvin Toffler (1980) teknolojinin belirleyiciliğini öne çıkararak geleceğin "arzulanan" bilgi toplumu ya da sanayi-sonrası toplumunun teorisini yapmakta ve işçilere ve herkese güzel bir gele-

cek muştulamaktaydılar. Yine aynı yıllarda “öznesiz” bir toplum anlayışına sahip olsa da emek tartışmalarında önemli bir isim olan Andre Gorz (1982)'un emeğin parçalanması ve “prekaryalaşma” vurgusu, emeğin değişen yapısını anlama açısından önemlidir.

Sınıf tartışmalarında Marksizmin tarihsel vurgusunun ve makro anlamda teorileştirmeye ağırlık veriyor oluşunun Marksizm içinde “analitik Marksizm'in” gelişmesini bir anlamda engellediğinden söz edilebilir. Aslında Engels'in kapitalizmin çok erken döneminde yaptığı işçi sınıfının durumuna yönelik çalışması *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* (1845) analitik Marksizm'in öncü çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir. Ancak bu anlayışın gelişmesi ve bu anlayışla biçimlenen sınıf çalışmalarının yapılması son yıllara kadar pek de gerçekleşmemiştir.

Sınıf pozisyonlarının ne olduğuna dair sorunsallaştırmaya bağlı olarak girilen sınıf konumlarının belirlenmesi ya da emeğin niteliğini analiz etme çabaları da analitik Marksizmin alanına girebilir. Bu çabada olan isimler arasında Poulantzas (1973; 1979); Charchedi (1977); Wright (1978; 1979; 1980; 1983; 1984; 1985); Goldthorpe (1982) Roemer (1982) Przeworski (1985) sayılabilir. Bunlardan “Marksist olanlar” arasında özellikle Wright sadece bunu dile getirmekle kalmayıp, ayrıca bunu gerçekleştirmeye çalışarak analitik Marksizmin olanaklılığını göstermeye çalışmıştır. Analitik Marksizm genel anlamda (Bloom ve Kivinen, 1987) tarihsel ya da kapitalist mantığa dayalı Marksist anlayışın karşıtı olan diyalektik Marksizm olarak adlandırılmaktadır. Bu, olguyu temel alarak analiz etme eğiliminde olma anlamına gelir ki, bu da özellikle sosyoloji açısından önem taşımaktadır.

Buradan hareketle Marksistler kendi içinde iki gruba ayrılırlar. Birinci gruptaki düşünürler, kapitalist sınıf yapısının sömüren ve sömürülen olmak üzere karmaşık olmayan ve kolayca anlaşılabilir iki zıt kutba ayrıldığı görüşünü benimseyenler ve bu doğrultuda çalışmalar yapanlardır. Bu grupta yer alan düşünürlerce yapılan analizler sınıf içi bölünme ya da sektörel farklılaşma, çalışma ilişkileri ve topluluk ilişkileri ya da devletin ve ideolojinin sınıfın kolektif örgütlenişindeki rolünü içerir (Wright, 1991: 17). İkinci grupta yer alan düşünürler ise analizlerinde sınıfın giderek yükselen karmaşık yapısını öne çıkararak sınıf yapısında gömülü mekanizmaların açığa çıkarılmasını önemserler. Bunun günümüz kapitalizminde sınıf oluşumunu/formasyonunu anlama açısından ve özellikle de sınıf ittifakları ve sınıf ayrışmalarının/segmentlerinin radikal demokrasi ya da sosyalist politik projelerinin yanında yer alma süreçlerini anlama açısından önemli olduğunu düşünürler. Dolaysı ile ikinci gruptaki analizler bir biçimde kültür ve gündelik yaşamı daha da çok dikkate almak durumundadırlar.

Kültürün Daha Çok Yer Bulduğu Sınıf Kavrayışı

Genel olarak sosyal teoride gerçekleşen tartışmalar ve değişen bilim paradigmasına koşut olarak sınıf konusunda da 1970'ler sonrasında önemli değişimler gerçekleşti. Marksist sınıf yaklaşımı da sınıfı ve değişen sınıf yapısını daha doğru kavrama konusunda kendi üzerine düşünmeye başladı. Bu “düşünümsellik” ya da “kendine dönüş” (*reflectivity*) süreci belli bir tarihsel gelişim seyrine sahiptir. Bu anlamda işçi sınıfı çalışmalarında sosyal bilimler tarihinde günümüze uzanan, kültür ve gündelik yaşamı önemseyen ve önceleri çok da dikkat çekmeyen ancak son yıllarda değişen paradigma ile görünür olan farklı damarlardan söz edilebilir.

Bu damarlar Avrupa ve ABD kökenli olarak sınıflandırılabilir. Avrupa kökenli damar kendi içinde farklı damarlardan beslenir. Bunlardan biri 1960'lı yıllardan sonra Maurice Dobb, Rodney Hilton, Christopher Hill, E. J. Hobsbawm ve E. P. Thompson'un temsil ettiği İngiliz Marksist Tarihçilerinin beslediği damardır. Bu damar 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'yle birlikte İngiltere'de işçi sınıfı üzerinde yapılan araştırmalara dayanır. Bu alan çalışmaları aracılığı ile işçi sınıfının tarihi incelenmeye ve ortaya çıkarılmaya başlanmış dönemin yıkıcı sorunlarından olan yoksulluk araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Hiç şüphesiz Engels'in *İşçi Sınıfının Durumu* (1845) adlı çalışması bu alanda öncü niteliğindedir. Öncü niteliğinde çalışmalar yaparak alana katkı sunan diğer düşünürlerin başında uzun süre keşfedilmemiş olan Henry Lefebvre ve Nobert Elias gelir. Yine İngiltere'de Richard Hoggart'ın 1964 yılında kurduğu *İngiliz Kültürel Çalışmalar* temsilcilerinden E. P. Thompson, Raymond Williams, Stuart Hall, Paul Willis, Angela McRobbie, Paul Gilroy, David Morley, Charlotte Brunsdon, Richard Dyer ve diğer birçok araştırmacı bu damardan beslenir. İkincisi, Fransız tarihçilerinin oluşturduğu Fernand Braudel, Marc Bloch ve Lucien Febvre'in temsil ettiği *Annales Okulu'dur*. II. Dünya Savaşı'nda kıta Avrupa'sında başta Yahudi Soykırımı olmak üzere pek çok faşizmin getirdiği pek çok sorun ve İspanya İç Savaşı ile ilgili olarak yapılan çalışmalar günümüzde gerçekleştirilen sınıf çalışmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Sosyoloji ile tarihi buluşturan ve her iki alana da katkılar sunan bu perspektifin ve bu perspektifle yapılan çalışmaların “aşağıdan tarih” olarak adlandırılması oldukça yaygındır (Erbaş, 2016)

Kültüre ve gündelik yaşama önem veren ABD kökenli damar ise, 1929 Dünya Buhranı'nın ardından ABD'de ortaya çıkan toplumsal sorunları çözmeye yönelik derinlemesine görüşmeler üzerinden yapılan alan araştırmalarıdır. Bu anlamda Chicago Okulu temsilcilerince gerçekleştirilen çalışmalar önemlidir. Sonraki yıllarda ise, Howard S. Becker'in çalışmaları gündelik yaşam ve kültüre yer verilen çalışmalar arasındadır. Bu çalışmalar Marksist perspektifle yapılmamış olsa da son birkaç on yılda özellikle özgünlüğü yakalama açısından mekan vurgusunu öne çıkaran anlayışın yükselmesi ile yeniden keşfedilmiştir. İlerleyen yıllarda C. Wright Mills (1951) sınıf konusunda, yaşadığı dönemde anaakım dışında kalarak yaptığı çalışmaları ve metodolojisi ile alana katkı sunan önemli isimler arasındadır.

Kültür ve Gündelik Yaşamın Farklı Kullanımları

Bu keşfişin ardından özellikle 1970'li yıllardan sonra farklı biçimde ve farklı amaçla kullanılıyor olsa da gündelik yaşam ve kültür vurgusu tüm çalışmalar-da yükselişe geçmiştir. Sınıf çalışmalarında kültürün “dar” anlamda kullanımı ve “geniş” anlamda kullanımı biçimindeki ayırım gündelik yaşam ve kültürün farklı kullanımlarını anlama açısından önemlidir (Andersen, 1989). Bu çalışmalarda kültürün sadece örgütlü işçi hareketleri ile sınırlı “dar” anlamda kullanımının sınıf analizi yapmada yeterli olmadığı ve kültürün “geniş” anlamda ele alınmasının gereği vurgulanmaktadır. İşçilerin işçi sınıfı hareketlerine yansımamış farklı direnme biçimlerinin olabileceği düşüncesinin kabulü çok geç tarihlere rastlar. Bu ayırım bize işçi sınıfının neden işçi sınıfı bilinci taşımadığının anlaşılmasının ancak ve ancak onların gündelik yaşamlarını biçimlendiren kültür kodlarının çözümlenebileceği analizler üzerinden gerçekleştirilebileceğini hatırlatır.

İşçi sınıfı kültürü çalışmaları çok geniş bir alandır ve sınıf çalışmalarında kültüre yer verilmiş olması bütün çalışmaları aynılaştırmaz. Bu nedenle de kendi içinde bir çeşitlilik barındırır. Kültürün neleri kapsadığı, sadece işçi sınıfı kültürünü mü yoksa gündelik yaşamın tümünü mü kapsadığı ve sınıfla bağlantısının nasıl kurulduğu ile ilişkili olan bu çeşitlilik Marksist olmayan çalışmalarla Marksist çalışmaları ayırdığı gibi Marksist çalışmaların da kendi içinde çeşitlenmesinde önemli bir etmendir. Diğer bir deyişle kültüre yer verilmiş olması kültürün aynı biçimde değerlendirildiği anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla kültür ve gündelik yaşamın sınıfla bağlantısının kurulması ve bu bağlantının nasıl kurulduğu önemlidir. Sınıf çalışmaları açısından kültür ve gündelik yaşama yönelik mikro düzlemde kültür ve gündelik yaşamın makro anlamda sınıf oluşumu ve ilişkileri açısından ne anlam taşıdığı sorusunu sorma ve yanıt verme açısından önem taşır. Başka bir ifade ile kültürün mevcut sistemin işleyişini yeniden üretme ve değiştirme açısından anlamının sorgulanması kültüre ve gündelik yaşama yer veren sınıf çalışmalarını farklılaştırır. Bu farklılaşma Andersen'in (1989) belirttiği gibi genel anlamda kültürün “dar” ve “geniş” anlamda kullanımından kaynaklanır. Dar anlamda kültür kullanımı elitist bir anlayış olup özellikle Sosyal Demokrat Emek Hareketi anlayışına uygundur. Klasik burjuva kültür nosyonu ile ahlaki bir anlam yüklenerek “yüksek kültür” anlayışı ile biçimlenir. Bu anlayışa göre işçi sınıfı köksüz, uygarlaşmamış ve kaba olarak değerlendirilir ve bu nedenle de eğitilmesi, işlenmesi ve “yükseltilmesi” gerekir. “Kültür” işçilerin sahip olmadığı ancak kazanmaları gereken bir şey olarak alınır (Andersen, 1989: 25). Daha çok sanat ve edebiyatta görülen bu anlayış 1970'lere kadar egemendir ve.

Değinildiği gibi, daha öncesinde mevcut olsa da, özellikle 1970'lerden sonra ilgi yapısal ekonomik faktörlerden bilinç, davranış ve kültüre kaymış ve diğer alanlarda olduğu gibi sınıf konusunda da kültürün önemli olduğu ve sınıf çalışmalarında kültüre önem verilmesi gerektiği vurgusu öne çıkmıştır. Özellikle İngiliz Marksist tarihçiler kültürün geniş anlamda kullanımına önemli katkılar sunmuşlardır. Bu anlamda önde gelen isimler arasında yer alan E.P. Thompson'dur.

O sınıfı geniş anlamda kültürü de içine alan bir oluş hali olarak görmemiz gerektiğini vurgular. Zira onun herkesçe bilinen önemli sınıf tanımlaması bu vurgusu üzerinden biçimlenir. O'na göre “sınıf ne bir “yapı” ne de bir kategoridir o insan ilişkileri ile oluşmakta olan tarihsel bir fenomendir (Thompson, 1963:9):

Aşıklar olmadan aşk olamayacağı gibi, asiller ve emekçiler olmadan da itaat olmaz. [Sınıf] böylece ne bir yapı hatta ne de ... “kategori” dir, fakat ... insan ilişkilerinde oluşan bir şeydir ... Bazı insanların ortak deneyimleri sonucunda (miras olarak devralınan ya da paylaşılan) aralarındaki çıkar birliğini hissedip bunu kendi çıkarlarından farklı (ve çoğu zaman da karşıt) olan diğer insanlara karşı ifade etmeye başladıkları anda sınıf oluşur ... sınıf bir ilişkidir, şey değildir” (Thompson, 1968: 9-10).

E. P. Thompson'a göre deneyimler gündelik yaşamın ve kültürün tüm alanlarını kaplar, dolayısıyla kültüre örgütlü işçi hareketleri ve organizasyonu ile sınırlandırılmış dar anlamda kullanımı biçimindeki sığ bir ilgi toplumsal içeriğin büyük problemlerini görmemizi engeller. Bu anlamda R. Williams ve E.P. Thompson kültürün hep belirlenen faktör olarak değil, belirleyen faktör olarak da ele alınması gereken görece özerk bir alan olarak görülmesi gerektiğini vurgulayarak Vulgar Marksizmin “altyapı” nosyonunu sorgulamışlardır (Andersen, 1989: 28). Bu tartışmalar açısından Gerhard A. Rither'in işçi sınıfı kültürünün işçi sınıfı hareketleri ile sınırlı olmadığı vurgusundan hareketle Andersen'in işçi sınıfı kültürünü geniş anlamda “gündelik kültür” (*everyday culture*) ve dar anlamda “kurumsallaşmış kültür” (*institutionalized culture*) olarak sınıflandırması önemlidir (Andersen, 1989: 26).

Kültürün geniş anlamda kullanımı hem “şu anda” ve “belirli bir mekanda” kültüre bakmak, hem bakılan anda kültürü ekonomik, politik yapısal faktörlerle hem de tarihsel bir perspektifle geçmiş ve gelecekle ilişkilendirmek anlamına gelir. İşçi sınıfı ve işçi sınıfı kültürü bu düzlemlerin ilişkilendirilmesi ile anlaşılabilir ve anlamlandırılabilir. Çünkü sınıfı ekonomik olduğu kadar kültürel bir oluşum olarak da görebilmek önemlidir. Böylece kültür de üretim tarzının bir parçası olarak görülmüş olur (Andersen, 1989: 29) Bu anlamda Gramsci'nin “hegemonya” kavramı önem kazanır. Alternatif hegemonya, ya da Gramsci'nin “karşı-hegemonyası” materyal dünyada gündelik yaşam içinde var olur ya da olamaz (Williams, 1977: 110). Bunun da yolu alana ve deneyimlere odaklanmaktan geçer.

Alan ya da mikro olana yönelik ve bunun makro ile bağını kurma konusunda önemli açılımlar sağlayan düşünürlerden biri de hiç kuşkusuz Gerog Lukacs'tır. Lukacs'ın özellikle 1920'de kaleme aldığı *Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı çalışması, Marksist sınıf kavramsallaştırmasında yeni tartışmalar başlatması ve sonraki çalışmaları etkilemesi açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle Lukacs'ın “şeyleşme” ve “şeyleşmeden ya da yabancılaşmadan kurtuluş” konusundaki

vurgusu, sınıf ve bilinç ve bu yazının konusu olan kültür ve gündelik yaşamın sınıfla ilişkilendirilmesi açısından önemlidir. Lukacs'ın bu çıkışı sonrasında başta Michael Mann (1973) ve Erik Olin Wright olmak üzere pek çok Marksist düşünür tarafından dikkatte alınarak sınıf bilincinin görgül boyutta incelenmesinin (Erbaş ve Turan, 2009: 96) sorunsallaştırılmasının ve dolayısıyla da gündelik yaşam ve kültüre odaklanmanın yolunu açmıştır. O sınıfın şeyleşmeden kurtuluşunun özne-nesne ayırımının biçimlendirdiği bir durumdan öznenin-nesnenin buluşması, bütünleşmesi ile mümkün olduğunu savunur. Bu konuda da Marx'a göndermede bulunarak "praxis" üzerinden teori-pratik ilişkisi ve bu ikiliğin de aşılmasıyla özdeşleşmesi gerektiğini ileri sürer. Dolayısı ile Lukacs, özne-nesne özdeşliğine ulaşabilmenin gerekliliğini ve bunun başarılmasının ise teori-pratik ikiliğinin aşılmasıyla özdeşleşmesi ile gerçekleşebileceğini ve bunun potansiyeline sahip olan sınıfın da işçi sınıfı olduğunu ileri sürer. "Şeyleşme'den kurtuluş ise, olguların tek başına ayrı ayrı değil, bir bütünü parçaları olarak birbirleri ile ilişkileri ile var olmaları sebebi ile, parçaları ve parçaların bütün ile ilişkileri açısından bütünü anlama ve bu anlamaya dayalı praxis ile mümkün olacağı düşüncesindedir. Görüldüğü gibi Lukacs'ın toplumu ve anlama ve dönüştürmede mikro-makro ve nesnel-öznel boyutların ilişkisini ve bütün olarak anlamının önemine yaptığı vurgu sınıf çalışmalarına yöntemsel katkı sunmaktadır.

"Kültüralizmin" tuzağına saplanmadan kültürün geniş anlamda kullanılarak kültüre yönelme direnme biçimlerini görebilme açısından önemli. Scott'ın *Tahakküm ve Direniş ve Sanatları* (1990/1995) çalışmasında gösterdiği gibi, aslında tam da görünenin dışında ancak ve ancak uzun gözlemler sonucunda ya da gerçekten insanların dünyasına girebilecek tekniklerin kullanımı ile yakalanabilecek görünmeyen direnme stratejileri keşfedilebilir. Tıpkı kadınların emek piyasasında bulunma oranının düşük olduğu ve "evine" çekilen "görünmez" olduğu bir kent olan Kırıkkale'de, kadınların gözlemlenmesi ve özellikle de bir kına gecesinde gerçekleştirdikleri bir oyun üzerinden, onların görünenin tersine "erkek topluluğu" olarak tanımlanabilecek bir toplulukta kendi durumlarının farkında oldukları ve uygun ortam olduğunda isyan edebilecekleri bir direnme biçiminin varlığının keşfedilmesi örneğinde olduğu gibi (Erbaş, 1993).

İşçi sınıfı kültürünün daima tarihsel ve toplumsal bağlamında analiz edilmesinin gerekliliği anlayışından hareketle gerçekleştirilen çalışmalarda somuta ve alana yönelme doğallıkla önemli olmuştur ve olacaktır. Bu anlamda başta *A Outline of a Theory and Practice* (1972) ve *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (1979) olmak üzere gerçekleştirdiği çalışmaları ile Pierre Bourdieu da alana önemli katkılar sunmuştur.¹ Bourdieu'nün özellikle "alan", "oyun" kavramları ve yeniden üretim açısından "kültürel sermaye"nin önemini vurgulayarak sınıf ve

1. Son yıllarda pek çok eseri Türkçeye kazandırılmış olan Bourdieu konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için Brubaker (1985)'e bakılabilir.

kültür ilişkisini kurma ve sosyolojide önemli bir konu olan toplumsal gerçekliğin (sınıfın) öznel ve nesnel ya da yapı-fail boyutlarının iççeliğini empirik olarak gösterme çabası sınıf çalışmaları açısından önemlidir. Tüm bu katkılar işçi sınıfı kültürünün tek tip yekpare değil, heterojen ve karmaşık bir özelliğe sahip olduğunu gösterme açısından önemlidir. İşçi sınıfı kültürü yalnızca kapitalist üretim tarzı tarafından belirlenmiş değil o aynı zamanda inceleme konusu olan işçilerin yaşam koşullarınca da belirlenmektedir. Bu nedenle de “işçi sınıfı kültürü” olarak tanımlanabilecek tek tip bir kültürden söz etmek pek de olanaklı değildir. Çünkü işçi sınıfı kültürü diğer kültürlerle etkileşim halindedir ve sürekli değişmektedir. İşçi sınıfı kültürü yerine zaman ve mekan bağlamı işçi sınıfının kültüründen söz etmek daha uygundur. Bu da değinildiği gibi alana yönelmemizi gerektiren ve alanda işçi sınıfının diğer toplumsal sınıflarla etkileşiminin ele alınması ile anlaşılabilir. Bu anlamda işçi sınıfı kültürü tahakküm ve hegemonya ile bağlantılı olarak direnme ve boyun eğme boyutlarını dikkate almadan anlaşamaz.

Sınıf konusunda alana yöneldiğinde karşımıza çıkan en temel sorun sömürü biçimini ortaya koyarken nasıl yol alacağımız, işçi sınıfı derken kimleri dahil edeceğimizdir. Araştırmalarda bir diğer sorun da sınıf sınırları tartışmasına değinmeksizin dahası “kategorileştirme” kavramı üzerinden sınıf sınırları meselesine karşı bir duruş sergilerken pek çok çalışmada sınırların çizilip araştırma yapılmasıdır ki, bu da genellikle mesleğin sınıfla aynılaştırılması yanılığının üzerinden gerçekleştirilmektedir. Böyle bir tercih yapmayı sınıf ve sömürü ilişkisini ve yaşam tarzını anlamaya çalışma çabasına girildiğinde sınır meselesi daha görünür ve bir anlamda da kaçınılmaz olmaktadır. Bu noktada, farklı sınıf konumlarının dikkate alınmasının giderek karmaşıklaşan sınıf içi farklılaşma nedeni ile sömürünün hangi mekanizmalar üzerinden nasıl biçimlendiğini ve yeniden üretildiğini anlama açısından önemli olduğu söylenebilir.

Henry Lefebvre ve sonrasında David Harvey’in çalışmaları ise sınıf ve mekan, gündelik yaşam ve kültür boyutunu içermesi açısından önemli açılımlar sunmuştur. Uzunca yıllar dikkate alınmamış ve anılmamış olsa da, Gottdiener’in (1993) günümüzün Marx’ı (*A Marx for Our Time*) olarak değerlendirdiği Lefebvre’in sınıf ve kent odaklı *Gündelik Yaşamın Eleştirisi* (1947) ve *Mekanın Üretimi* (1974) adlı yapıtlarındaki tartışmaları, sosyal bilimlere metodolojik katkıları açısından olduğu gibi, özellikle sınıf çalışmaları açısından önemli açılımlar sunmuş ve sunmaktadır. Lefebvre mekandaki tüm deneyimleri, yani gündelik yaşamın önemini vurgulaması ve gündelik yaşamı tarihsel ve toplumsal oluşum, değişim ve dönüşümün merkezine koyması ile sınıf ve kültür çalışmalarına önemli katkı sunmuştur. Diğer bir ifade ile O’nun katkısı, aslında metodolojik anlamda mekana yani somut olan deneyimlere bakma ve somut olanla sınıfın ve oluşumunun ilişkilendirilmesidir. Ona göre gündelik yaşam güç ve çaresizlik, yanılısma ve gerçek arasındaki diyalektik çelişkidir. Dönüşümün merkezi gündelik yaşamdır ve dönüşüm gündelik

yaşamla başlar ve onda biter (Lefebvre, 1991a: 94). Tarihi toplumsalı oluşturan her şey, gündelik yaşam içinde oluşur ve bu varoluşta “beden” önemlidir. Diğer bir ifade ile insanı belirleyen ve temellendiren tek şey bedendir. Yaşam mekanda gerçekleşen insanın tanınma, kendini bilinir kılma sürecinin mücadelesidir. Beden yalnızca tarihsel soyutlamanın ve hızla görüntüye indirgenmekte olan dünyanın konusu değil, aynı zamanda toplumsal eylemin ve oluşmakta olanın yani tarihin bir parçasıdır. Tüm yönleri ile de toplumsal ve tarihsel olan mekansaldır. Lefebvre’ye göre (1991b) mekan durağan, soyut bir kategori değil, sürekli olarak değişen ve dönüşen bir oluş halidir. Bu görüş zaman ve mekan arasındaki ilişkiyi ve mekanın yalnızca bir soyutlama olmadığını göstermektedir. Mekan aslında tarihsel olarak süregiden bir deneyimler, yaşanmışlıklar toplamı olarak tanımlanabilir. Bu anlamda bir kavrayış gündelik yaşama ve şu ana bakarken, baktığımız anın zamanla ilişkisini kurmamız gerektiğini bize hatırlatmaktadır.

Mekanın toplumsal üretimi açısından yaşam alanı olarak somut kentsel mekanlara göndermede bulunan Lefebvre’in mekan kavramsallaştırmasında amaç bir söylem üretmek değil, mekanın tarihsel ve toplumsal oluşumunu (*genesis*’ini) bizzat oluşum süreci içinde açıklama çabasıdır (Lefebvre, 1991b: 16). Mekan ve insan diyalektik bir etkileşim içindedir. İktidarcı üretilen mekanın yaşamın her alanını belirleyen olması yabancılaştırmanın göstergesidir (Lefebvre, 1991b: 26). Ona göre mekan tüm alanları ya da içerenleri ile bir toplumsal süreçtir ve yabancılaştırmadan kurtularak bu süreçlerde var olabilme ancak mücadele ile olanaklıdır. Bu yabancılaştırmadan kurtuluş bedenin/insanın kendini tanıma ve özgürleşme mücadelesidir. Bu anlamda mekanın toplumsal üretimi iktidarcı sunulmuş olanın dışında bir mekan üretimini de olanaklı kılmaktadır. Her ne kadar daha somut olan mekan kavramından hareket ediyor olsa da Lefebvre Lukacs’ın “şeyleşme” den “kurtuluş” yoluna çokça benzeyen bir yol önermektedir.

David Harvey de gündelik yaşam ve kültürü geniş anlamda kullanan düşünürlerden olup özellikle *Sermayenin Sınırları* (1982/1983) (*The Limits to Capital*) adlı çalışmasında kapitalizmin ve emperyalizmin değişen biçimleri üzerine odaklanmaktadır. O sermaye ve mekan ilişkisi açısından Marx’ın “tarihsel materyalizm” teorisine mekan boyutunu ekleyerek “tarihi-coğrafi” materyalizm teorisin geliştirmiştir. Harvey’in “tarihi-coğrafi kapitalizm” kavramsallaştırması günümüz kapitalizmini ve sınıfla ilişkisini anlama açısından önemli açılımlar sunmaktadır. Harvey (2003; 2008; 2013) kent çalışmalarında ise kent mekanında sömürüye ve bu sömürüye karşı emekçi kitlelerin mücadelesine yoğunlaşmaktadır. Kentsel mekanda eşitsizlikler ve sömürü ilişkilerine yoğunlaşan Harvey’in sermayenin sömürü biçiminin değişmesi konusunda “akbaba taktikleri” kavramsallaştırması önemlidir. Görüldüğü gibi alana, somut olana yani gündelik yaşam ve kültüre yönelimin oldukça eski ve zengin bir tarihsel geçmişi mevcuttur.

Türkiye'de Sınıf Çalışmalarında Kültürün Anlamı ve Önemi

Türkiye'de sınıf konusunda çalışmalar oldukça sınırlıdır. Geniş anlamda kültür kullanımına dayalı sınıf çalışmaları daha da sınırlıdır. Sınıf konusundaki çalışmalar ağırlıklı olarak “insansız iktisat” olarak anılan makro verilerin kullanılması ile sömürü ve bölüşüm ilişkilerinden çok karmaşık matematiksel hesaplamalara dayanan iktisat alanında gerçekleştirilen çalışmalardır. Diğer bir grup çalışma ise, Korkut Boratav, başta olmak üzere alana inmeden işçi deneyimlerinden çok tarihsel bir perspektifle makro veriler ve yapısal faktörler üzerinden gerçekleştirilen değerlendirmelere dayanmaktadır. Boratav sonraki çalışmalarında (1995a; 1995b) alana yani somut gözlemler üzerinden çalışmaya yönelmiş ve sosyologların alan çalışması yapmaları konusunda çağrıda bulunmuştur. Sosyolojide ise alan çalışmaları yok denecek kadar azdır. Çalışmalar alan deneyimlerini ve kültürü içerse de bütünlüklü ve makro-mikro ve nesnel-öznel toplumsal düzlemleri ilişkilendirme ve bu bütünün değişimini de çözümlenmeye katma açısından metodolojik sorunlar içermektedirler. Behice Boran ve Niyazi Berkes'in (1942) çalışmalarında özellikle de Boran'ın Toplumsal Yapı Araştırmaları (1945) çalışmasında ve diğer çalışmalarında kullandığı metodoloji kültür boyutunu geniş anlamda kullanan öncü çalışmalardandır (Erbaş, 2015). Ancak bu öncü çalışmaların önünün kesilmesi 1960'lı yıllara kadar böyle bir yöntemsel bakışla alana yönelmesini engellemiştir.

Türkiye'de sınıf çalışmalarının azlığının bir nedeni sol gelenek içinde bile asıl meselenin sınıf ve sömürü ya da kapitalizm değil, emperyalizm olarak görülmesi anlayışının etkili oluşudur. Kapitalizmin Türkiye'ye giriş biçimi ve işçileşme süreçleri Türkiye'nin bir az gelişmiş (*underdeveloped*) ülke olması nedeni ile işçi sınıfının yapısını anlamak açısından doğal olarak hep önemli olmuştur. Bu nedenle de konu sınıf olsa bile çalışmalar sınıftan çok çevre kapitalizmini anlamaya, açıklamaya odaklanan tarihsel değerlendirmeler niteliğindedir.

1980'li yıllardan sonra iyice azalan sınıf çalışmaları 2000'li yıllardan sonra az da olsa yeniden bir artış eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu noktada Sınıf çalışmalarının dibe vurduğu bir dönemde gerçekleştirilen çalışmalardan biri olan “*Sınıf ve Kültür*” (*Class and Culture: The Cases of Kırkkale and Ankara*) konulu doktora tezindeki bazı tespitler üzerinden Türkiye'de sınıf, kültür ve siyaset ilişkisine ve gündelik yaşam ve kültüre bakmanın toplumu kavramadaki önemine kısaca değinmek istiyorum. Çalışmada Türkiye vb. az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş kapitalist merkez ülkeler arasındaki farklılığın, kapitalizmin varlığı ya da yokluğuna ait bir farklılık olmadığı, bu farklılığın biçim farklılığı olduğu düşüncesinden hareketle alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmadaki en önemli saptama aynı ülkede bile farklı mekanlarda deneyimlerin karşılaştırılmasının sınıf oluşumunu anlama açısından önemli olduğudur.

Nesnel sınıf konumlarının neler olduğu ve bu konumların sınıf yapısı içindeki ağırlıkları kapitalizmin gelişmişlik düzeyi ile ilişkilidir. Çalışmada yanıt aranan

temel soru, seçilen kentlerde nesnel sınıf konumlarının ağırlıklarının yanı sıra nesnel sınıf ve öznel sınıf arasındaki ilişkiyi incelemek ve bu ilişkinin nasıl biçimlendiğini ortaya koymaktır. Çalışmada, Erik Olin Wright'ın yönettiği ve 17 ülkenin sınıf yapılarının karşılaştırıldığı uluslararası bir projenin Türkiye ayağı olması nedeni ile Wright'ın sınıf modeli esas alınmış olsa da, alan çalışmasında özellikle gündelik yaşam ve kültüre odaklanılarak sınıf, kültür ve siyaset ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma bir işçi kenti olan Kırıkkale'de ve bir bürokrasi/hizmet kenti olan Ankara'da hangi mekanizmalar üzerinden üretim ve yeniden üretim süreçlerinin işlediğinin anlaşılmaya çalışılmasına yönelik olarak planlanmıştır. Bu sorulara yanıt bulabilme ise doğallıkla alana ve deneyimlere yönelmeyi gerektirmiştir. Yapılmaya çalışılan sosyolojinin temel kavramları ile ifade edildiğinde mikro/bireysel yani gündelik yaşam ve kültürel düzlemle, makro yani yapısal, ekonomik ve siyasal düzlemleri ilişkilendirerek birlikte çözümlenmeye katabilmektir.

E. O. Wright'ın modeli üzerinden bakıldığında gelişmiş ülke kapitalizmine uymayan sınıf konumlarının varlığının yanı sıra, asıl farklılıklar iş ve iş dışı yaşamda kültür ve gündelik yaşam alanlarında gözlemlenmiştir. Tabii bu azgelişmiş kapitalist ülkelerin tünün benzer olduğu anlamını taşımamaktadır ve o şekilde yorumlanmamalıdır. Bu yaklaşım içinde, bu çalışmada kullanılan ve azgelişmiş kapitalist ülkelerde yapılan araştırmalara dayanan "güvencesiz emek" (*casual labour*) ve "seyyar çalışanlar" gibi kategoriler, azgelişmiş ülkelere özgü gerçeklikler olarak değil, fakat orijinal modele katkılar olarak değerlendirilmelidir. Gerçekten de değinilen toplumsal sınıf konumlarına denk düşen kişiler, gelişmiş kapitalist toplumlarda da vardır; ancak, egemen kavramlaştırmalar, evsizlerin, sınıf-altı olanların (*under-classes*) vb. adlandırmalar aracılığı ile değerlendirilip modelin dışına çıkartılması ile açık bir biçimde görülmesini engellemektedir. Diğer taraftan bu çalışmanın gerçekleştirildiği tarihten günümüze gelişmiş kapitalist ülkelerde de sınıf içi farklılaşmada önemli değişimler gerçekleşmiş ve özellikle de işsizlerin ve geçici işlerde çalışanların oranlarında önemli artışlar olmuştur. Bu değişim ile birlikte bir anlamda nesnel sınıf konumları açısından gelişmiş kapitalist ülkeler çevre ülkelere benzemeye başlamıştır.

Marksizmin sınıf oluşumunda etkili olabilen ekonomi dışı faktörleri dikkate almamasında evrimci bir insanlık tarihi anlayışını benimsemesinin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Her ne kadar ekonomi ve ekonomi dışı faktörleri birbirinden ayırmak pek mümkün olmasa da, özellikle sınıfın devletin düzenlemeleri ile oluştuğu bir ülke için, sınıf oluşumunda ekonominin tarihsel seyri içindeki ekonomi dışı faktörlerin, ekonominin bağımsız gücünden çok daha önemli olabileceği söylenebilir (Erbaş, 1993:191). Bu sadece sermaye birikiminin değil, aynı zamanda burjuva sınıfının da devletin kendi düzenlemesi altında oluşumuna yol açmıştır (Boratav, 1981; 1982). Buna bağlı olarak da etkili bir biçimde yerleşen "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış toplum" nosyonu hem burjuva hem de işçi sınıfı-

nın oluşumunda önemli bir faktör olmuştur. Bu nosyon hem bu konuda yapılan çalışmaların az olmasında hem de yapılan çalışmalarda kullanılan perspektifleri belirleme konusunda etkili olmuştur. Bunu çok rahat bir biçimde kapitalist sınıfın yapısal ve bilinçsel oluşumunda görebiliriz. İşçi sınıfı için de bu nosyon kendini sömürülen olarak görmek yerine devleti kendisini koruyan “koruyucu baba” olarak görmesinde etkili olabilmektedir. Böylece bu bakış hem burjuvazi hem de emekçi kesimlerin birbirlerine karşı haklarının kendilerinin mücadelelerinden çok “devlet baba” tarafından korunduğu düşüncesinin oluşmasında önemli olmuştur (Erbaş 1993: 197).

Ankara ve Kırıkkale’de sınıf yapısı ve oluşumundaki farklılıklar, kent olma biçimleri ve kapitalizmin giriş biçimi ile bağlantılı olup kentleşme süreçlerini etkilemekte ve bu oluşum da gündelik yaşam ve kültür üzerinden gözlemlenebilen süreçlerle yeniden üretilmektedir. Ankara’nın kent olma süreci genç cumhuriyetin başkenti olması ile özel bir yere sahip oluşu, sınıf yapısı ve oluşumu açısından önemlidir ve bu özellik onu özgün bir yapıya sahip kılmaktadır. Az gelişmiş ya da geç kapitalistleşen bir ülke olarak tüm kentlerde benzer özellikler olsa da benzerliklerin düzeyi kentleri farklı kılmaktadır. Bu anlamda Kırıkkale’nin de işçileşme süreci ve biçimlenişinin kentleşme süreci ile bağlantılı olarak özgün bir yapısı bulunmaktadır. Kırıkkale’nin Kırık köyünün devlet eli ile kurulan fabrika üzerinden kente dönüşmesi kentleşme süreci, sınıf yapısı ve oluşumu açısından özgün bir yapıya sahiptir. Ancak bu özgünlük farklı özelliklerden çok benzer özelliklerin düzeyinden kaynaklanmaktadır.

Sınıf konusunda yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak iş yaşamına odaklanıldığından kaynaklı olarak açık ya da örtük biçimde ekonomik ve iş yaşamı ile sınırlı ilişkiler diğer toplumsal ilişkilerin belirleyicisi olarak kurgulanmakta ve böylece de ekonomi dışı faktörler ya hiç analize sokulmamakta ya da eksik ve yanlış yorumlanabilmektedir. Örneğin Türkiye’de siyasal örgütlenmenin “yanaşmacılık” olarak adlandırılabilir “patronaj” (*patronage*) veya “klientalizm” (*clientalism*) sistemi üzerinden işlemesi oldukça yaygındır. Kırıkkale’de daha yoğun olmak üzere “yanaşmacılık” “adam kayırmacılık”, “rüşvet”, “torpil” mekanizmalarının yoğunluğunun sınıf yapısı ve oluşumu açısından önemli olduğu gözlemlenmektedir.

İşsizliğin yoğun olması ve iş olanaklarının devletin elinde olması bir iş edinebilmek için birilerine yanaşılması ve “adam kayırmacılık” (*nepotism*), “torpil” veya “rüşvet” (*bribe*) mekanizmalarının yoğun biçimde işlemesi anlamını taşımaktadır (Erbaş, 1993: 198). Aynı durum işle ilgili tüm süreçlerde işlemekte ve genel anlamda gündelik yaşamı bütün olarak etkileyen bu işleyiş dolayısı ile sınıf bilincini de etkilemektedir (Erbaş, 1993: 198). Bu nedenle de sınıf oluşumunu anlamak açısından bu mekanizmaların neler olduğu ve nasıl işlediğinin yaşamın tüm alanlarında gözlemlenmesi ve sınıf oluşumu ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Araştırma kapsamında görüşme yapılan katılımcıların çoğu politik partilerden toplum ya da insanlık türü evrensel ve soyut beklentiler yerine, partilerin

pratik amaçlar için işlev görmesi beklentisi içindedir. Sendikalardan beklentilerde de bu anlayış egemendir ve sistemin işleyişinin aksamadan kendi pratik amaçlarına yönelik işlemesi beklenmektedir (Erbaş, 1993: 199-200). İş yaşamı açısından sürece bakıldığında bu ilişkilerin en açık biçimdeki ifadesi bir fabrika işçisinin söylediği ve yıllardır unutmadığım cümlede gizlidir: “Sabah gider ceketimi asar fabrikada arkadaş ziyaretlerine başlar akşam da ceketimi alır çıkarım”. Alan çalışmasından elde edilen bu gözlemler ve veriler günümüzde daha da artmış ve süreç üzerinde daha da etkili olmuştur.

Tüm bu süreçler derece farkı olsa da Kırıkkale’de ve Ankara’da siyasal davranış konusunda fikir vermektedir. Ankara’da sınıf konumu ile siyasal davranış arasında da diğer bir deyişle nesnel sınıf konumu ile öznel sınıf ya da sınıf bilinci arasında görece daha yüksek düzeyde bir paralellığın bulunmasının, yukarıda değinilen ilişkilerin etkisinin Kırıkkale’den görece daha düşük olması ile bağlantılı olabileceği yorumu yapılabilir. Ancak bu konuda daha çok ve derin çalışmaların yapılmasının gerekliliği açıktır.

Az gelişmiş bir ülke olarak bakıldığında, gündelik yaşamın her düzleminde kültürün nasıl yaşandığı ve biçimlendiğini kavramada kentleşme süreci ile bağlantılı olarak gruplaşmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Bu süreci anlamada Lloyd’un (1990) “sosyal gruplaşma” (*social grouping*) ve Bourdieu’nün (1985: 725) “grubu biçimlendiren süreçler” (*group forming practices*) kavramları önemlidir. Bu kavramlar Lefebvre’in mekanın üretimi ve yeniden üretimi ve Thompson’ın sınıf deneyimleri kavramına benzer biçimde gündelik yaşam ve deneyimlerin oluş halinde olduğu ve bu şekilde ele alınmasının gerektiği anlamını taşımaktadır. Bu yapılmadığında sınıf yaşanan gerçeklikleri ve deneyimleri açıklayamayan soyut bir kategori ya da yapı ya da Bourdieu’nün (1985: 725) ifadesi ile “kağıt üzerinde sınıf” (*class on paper*) olarak kalacaktır.

Özellikle Kırıkkale’de gündelik yaşamın her düzleminde değinilen gruplaşmaların daha önemli olduğu ve yaşamın bu gruplaşmalar üzerinden biçimlendiği ve işlediği söylenebilir. Kırıkkale’de görece daha yoğun biçimde yerlilik ve yabancılaş/göçmenlik çerçevesinde biçimlenen bir gruplaşmanın tüm ilişkiler açısından önemli olduğu görülmektedir. Kırık köyünden olup da hiç göç etmeden kentin büyümesi ile kentli olanlar kendilerini “yerli” olarak görmekte, yanı sıra Kırıkkale’nin yakın kasaba ve köylerinden göç edenler de kendilerini yerli görmektedirler. Ancak Kırıkkale’ye uzak illerden gelenler kendilerini orali görseler de “yerliler” tarafından yabancı olarak görülmektedirler. Dolayısıyla göç üzerinden dar anlamda “gerçek yerliler” ve “yerliler”, geniş anlamda “yerliler” ve dışarıdan gelen “yabancılar” olarak tanımlanabilecek bir gruplaşma mevcuttur. Bu gruplaşma ile bazı açılardan kesişse de farklı bir gruplaşma da mezhepsel farklılaşma üzerinden gözlemlenmektedir. Özellikle Alevi köy ve kasabalardan göç edenlerle sünni yerli ve göç edenler arasında da göze çarpan bir gruplaşma mevcuttur. Bu gruplaşmalar bazen mezhep, bazen “yerlilik”le ilişkili “hemşeri-

lik” ilişkilerinin öne çıktığı düzlemler üzerinden bağlamsal olarak değişken bir biçimde işlemekte ve bu özellik siyasiler tarafından her dönem malzeme olarak ve diğer insanlar tarafından bireysel çıkar amaçlı olarak kullanılabilir (Erbaş, 1993). Dolayısı ile sınıf yapısı ve oluşumu bu gruplaşmalar ile biçimlenmektedir. Bu gruplaşmaları anlamadan sınıf yapısı ve oluşumunu anlamak pek de olanaklı değildir.

İşçilerin kendilerini toplumsal tabakalaşmanın neresinde gördükleri özellikle öznel sınıf anlamında önemli bir etmendir. Gelir ve sınıf ilişkisi açısından bakıldığında ve Kırıkkale’de kalifiye işçilerin yüzde 59’u, kalifiye olmayan işçilerin yüzde 54.3’ü ve geçici işlerde çalışanların yüzde 25’i kendini orta sınıf olarak tanımlamıştır. Bu oranlar Ankara için sırası ile yüzde 52.8, yüzde 38.3 ve yüzde 27.3 tür. (Erbaş, 1993: 179-181; Tablo 64: 181). Görüldüğü üzere işçilerin büyük bir oranı kendilerini orta sınıf olarak değerlendirmektedir. Bu konuda da Kırıkkale’ye ilk gittiğimde birinden söz ederken “o fabrikacı” ifadesinin fabrikada işçi olma anlamında kullanılmasının işçi sınıfı bilinci açısından ne denli önemli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Kırıkkale’ye göç daha çok çevre köy ve kasabalardan olduğundan, hala kırsal yapı ile bağlantılar devam etmekte ve haneye aynı ve nakdi katkı sağlamakta ve bir de fabrikadan maaş olunca işçiler kendilerini toplumsal tabakalaşma içinde daha üst bir tabakada görebilmektedir. Diğerlerinin de fabrika işçilerine bakışında benzer bir anlayış söz konusudur.

Tüm bunların politikacılar ve politik parti adaylarının yanı sıra diğer insanlar tarafından da kullanılması, patronaj/kayırmacılık ilişkilerinin tüm yaşam alanlarında yayılmasında önemli olmaktadır (Erbaş, 1993: 202). Bu gruplaşmalar ve bu gruplaşmalar üzerinden işletilen politik süreçler işçi sınıfında dayanışma ve mücadele yerine “sınıf-içi çatışma” (*inner-clashes of working class*) ilişkilerinin oluşumu açısından önemlidir (Erbaş, 1993: 204).

Sonuç Yerine: Alanda Olmak ve Görünmeyen Mekanizmaları ve Senaryoları Açığa Çıkarmak

Günümüzde ekonomik, siyasal ve teknolojik değişimlerle birlikte, sınıf yapısı ve oluşumunda radikal değişimlere tanıklık etmekteyiz. 1970’lerin ortalarında başlayarak 1980’lerden sonra doruk noktalara taşınan bu radikal değişimlerle gelen aşamada, bir taraftan işsizlik ve yoksulluğun sürekli bir biçimde artış gösterdiğini diğer taraftan aşırı sağcı eğilimlerin ve ırkçılığın yükselişe geçtiğini görüyoruz. Üstelik bu değişim gelişmiş kapitalist ülkelerde göçmen sorunu nenedeni ile her geçen gün daha da yükselme eğilimine girmiş durumdadır.

Bu sorunların yükselişi şimdilerde farklı bir kırılma noktasında olduğumuzun habercisi olarak yorumlanabilir. Çünkü böyle devam ederse, sürecin yapay zeka başta olmak üzere pek çok teknolojik yeniliğin de katkısı ile sınıf yapısında daha da radikal değişmelerin olacağı ve sürecin işsizliği ve buna bağlı sorunları daha da önemli hale getireceği açıktır. Bu anlamda nesnel sınıf konumları açısından

klasik işçi sınıfı tanımlaması, bu yapılanmayı kavramakta daha da yetersiz kalacaktır. Sömüren kapitalist ve emekçi sınıf olarak yapılan ayırım sınıf yapısını ve oluşumunu anlamayı zorlaştırmakta ve özellikle siyasal davranış ve sınıf bilinci konusunda açıklayıcı olmaktan oldukça uzak kalmaktadır. Üretim ve yeniden üretim mekanizmalarının neler olduğu ve nasıl işletildiğini anlama arayışı ister istemez bizi alana ve empirik gerçekliğe, yani gündelik yaşam ve kültüre bakmaya yöneltmektedir. Biliyoruz ki geçmiş ve gelecek şimdinin yaşanan gerçekliğinin derinliklerinde gizlidir ve bize düşen “geniş” anlamda işçi sınıfı kültürü tanımlamasının kullanılması üzerinden bu gizli mekanizmaların ve senaryoların açığa çıkarılmasıdır. Diğer bir deyişle C. W. Mills’in (1959) deyimini ile “sosyolojik imgelem” gücüne sahip bir zanaatçı gibi toplumu anlama çabasında olmaktadır.

Alana yöneldiğimizde ise kendimizi duyguları ve tüm ilişkileri ile belli bir sınıftan olan insanların gerçek dünyasında buluruz. Bu bizi işçi sınıfının kültürünün anlaşılmasından çok ne olması gerektiğini sorgulayan ve uzun yıllar Türkiye’de egemen olan bir anlayıştan da kurtarabilir. Bu “alandaki olma hali” bizi gerçek deneyimler üzerinden sınıf yapısı konusunda tarihte önemli katkılar sunmuş olan düşünürlerin izinden giderek daha da karmaşıklaşan sınıf yapısı ve oluşumunu anlamaya yönelik kuram ve modeller geliştirmeye götürecektir.

Ancak kültüre ve gündelik yaşama yönelişte de “kültüralizmin tuzağına düşmemek” önelidir. Yazıda değinildiği gibi, sınıf çalışmalarında kültür ve gündelik yaşama yönelişte Marksist ve Marksist olmayan perspektifleri ayıran temel ölçüt, kültüre ve gündelik yaşama yönelirken nasıl ve ne amaçla yönelindiğidir. Bu anlamda önemli olan gündelik yaşamın tüm yönleri ile betimlemesi değil, kültürü ve gündelik yaşamı betimlemenin ötesine geçerek, kültürün ve gündelik yaşamın sınıfla ilişkilendirilmesidir. Bu ilişkilendirme, tüm toplumsal alanlar arasında diyalektik bir ilişki olduğu varsayımından yola çıkarak, tarihsel bir perspektifle, ekonomi ve ekonomi ile bağlantılı sınıf yapısı ve siyaset düzlemleri ile kültürün ilişkisinin kurulması biçimindeki, Andersen’in ifadesi ile kültürün “geniş” anlamda ve açıklama amaçlı kullanılmasını gerektirir.

Sınıf konusunda özellikle de ülkemizde işçi sınıfının çoğunluğunun giderek “prekarya”ya ya da “sınıf-altı” konuma düştüğü günümüzde, sınıf çalışmalarında gündelik yaşamı ve kültürü önemseyen kapsayıcı perspektifle alana yönelik çalışmaların yapılması daha da önem kazanmaktadır. Bunun gerekliliği, işleyen olgusal sürecin, egemen söylemin ileri sürdüğü “sevimli dünya” tezinin tersine işleyerek tüm “vahşiliği” ile yüzümüze bir tokat gibi çarpması ile daha da belirginleşerek su yüzüne çıkmıştır. Foley’in (2007) ileri sürdüğü gibi, kesin olan şudur ki işçi sınıfının tektip yekpare bir kültürünün olmadığı ve bu çeşitliliğin gündelik yaşam içinde yakalanabileceği ve sınıfla ilişkilendirilmesinin gerekliliğidir. Ancak böylesine bir bakışla geleneksel sınıf çalışmalarında genellikle kabul edilen, yaşamın sınıf mücadelesi aracılığı ile kültürel ve politik alanların ekonomi ile belirlendiği anlayışının ötesine geçilebilir. Ve bu bakış, insanlığın gelişimini ekonomik gelişmeye

koşut sayan, yani insanlığın gelişimini bir üretim aracı gibi gören bir tür “kötümser kadercilik” ten (*pessimist fatalism*) kurtarabilir (Erbaş, 1993: 190). Son söz olarak, eşitsizliklerin, sömürünün giderek daha da arttığı yaşadığımız zamanda, alan araştırmalarına dayanan ve mikro-makro, öznel-nesnel toplumsal düzlemleri ilişkilendiren bütünü anlamaya yönelik bir perspektifle yapılacak sınıf çalışmalarına her zamandakinden daha fazla ihtiyaç olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kaynakça

- Andersen, S. (1989) “Working Class Culture as a Process”, *Class Culture: An International Symposium* (der. B. S. Frykman ve E. Tegner), the Museum of Work, Norrköping ve the Department of Ethnology, University of Göteborg Ethnological Publications, 23-42.
- Beker, H. S. (1963/2008) *Outsiders: Study in Sociology of Deviance*, New York: The Free Press.
- Bell, D. (1962/2013) *The End of Ideology*, Harvard: Harvard University Press.
- Berkes, N. (1942) *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Yayınları.
- Bloom, R. ve Kivienen, M. (1987) “Analytical Marxism and Class Theory 8th EGOS Colloquim’da sunulan tebliğ, *Antwerp, Temmuz, 22-24*.
- Boran, B. (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Boratav, K. (1981) *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Boratav, K. (1982) *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Boratav, K. (1991) *Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (1995a) *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Boratav, K. (1995b) “Köy Hane halkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara”, *Toplum ve Bilim*, 66.
- Bourdieu, P. (1972/1977) *Outline of a Theory and Practice* (çev. R. Nice), Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1979/1987) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, (çev. R. Nice), Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1985) “The Social Space and the Genesis of Groups”, *Theory and Society*, 1. 723-744.
- Braverman, H. (1974/1998) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Brubaker, R. (1985) “Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu”, *Theory and Society* 6, 745–775.
- Carchedi, G. (1977) *The Economic Identification of Social Classes*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Dahrendorf, R. (1959) *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford: Stanford University Press.
- Engels, F. (1845/1987) *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, (çev. Y. Fincancı), İstanbul: Eriş Yayınları.
- Erbaş, H. (1991) “The Class Structure and Consciousness in an Industrial City of Turkey; Some Preliminary Results from the Pilot Study”, VIIth International Conference of the Comparative Project on Class Structure and Class Consciousness, Grenada, Spain.

- Erbaş, H. (1993). *Class and Culture: The Cases of Kırkkale and Ankara*, (yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.
- Erbaş, H. (2016) "Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İnalçık'ın Bir Söyleşide Önemsedikleri ve Hatırlattıkları", *OTAM*, Güz, 40, 9-26.
- Erbaş, H. (2015). "Türkiye'de Bedeller Ödemiş Bir Sosyolojik Düşünce Ustası: Sosyolog Behice Boran", *Mülkiye Dergisi*, Sayı. 39, 3, 5-58.
- Erbaş H. ve Turan F. (2009) "2001 Crisis, Its Impacts and Evolutions: The Case of Workers and Small Employers in Ankara", *Review of Radical Political Economics*, 41, 1, Kış, 79-107.
- Erbaş, H. ve Coşkun, M. K. (2007). "Sınıf Kimliğinden Kültürel Kimliğe: Fark/Kimlik Politikasının Yükselişi", *Fark, Kimlik, Sınıf* (der. H. Erbaş), Ankara: EOS Yayınları, 5-27.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press.
- Goldthorpe, J. H. (1982) "On the Service Class: its Formation and Future" *Social Class and the Division of Labour* (der. A. Giddens ve G. Mackenzie), Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorz, A. (1982) *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-industrial Socialism*, Pluto Classics.
- Gottdiener, M. (1993) "A Marx for Our Time: Henri Lefebvre and The Production of Space", *Sociological Theory*, 11, 1, 1993, 129-134.
- Harvey, D. (1982) *The Limits of Capital*, Chicago: University of Chicago Press.
- Harvey D. (2003) *Sosyal Adalet ve Şehir* (çev. M. Moralı) İstanbul: Metis.
- Harvey, D. (2008) *Umut Mekanları* (çev. Z. Gambetti), İstanbul: Metis.
- Harvey, D. (2013) *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru* (çev. A. D. Temiz), İstanbul: Metis.
- Kaye, H. J. (1984) *The British Marxist Historians*, Cambridge: Polity Press
- Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, London: Verso.
- Laclau E. ve Mouffe, C. (1985/1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (çev. A. Karaduman ve D. Şahiner), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Lefebvre, H. (1947/1991a) *Critique of Everyday Life* (çev. J. Moore), London: Verso.
- Lefebvre, H. (1974/1991b) *The Production of Space* (çev. D. N. Smith), Oxford: Basil Blackwell.
- Lukacs, Georg (1920/1967) *History & Class Consciousness*, (çev. R. Livingstone), Merlin Press.
- Lukacs, Georg (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, (çev. Y. Öner), İstanbul: Belge Yayınları.
- Llyod, P. (1982) *A Third World Proletariat*, London: George Allen Unwin.
- Mann, M. (1973) *Consciousness and Actions among the Western Working Class*, London and Basingstoke: Macmillan.
- McNall vd. (1991) (der.) *Bringing Class Back in Contemporary and Historical Perspectives*, Westview Press. Inc.
- Mills, C. W. (1951) *White Collar: The American Middle Classes*, New York: Oxford University Press.
- Mills, C. W. (1959) *Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.
- Pouantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, NLB

- Poulantzas, N. (1979) *Class in Contemporary Capitalism*, London: Verso.
- Przeworski, A. (1985) "Marxism and Rational Choice", *Politics and Society*, 14, 4, 379-409.
- Rommer, J. (1982) *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge: Harvard University Press.
- Scott, J. C. (1990) *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, US: Yale University.
- Thompson, E. P. (1963) *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books.
- Toeffler, A. (1980/2012). Üçüncü Dalga (çev. S. Yeniçeri), İstanbul: Koridor Yayınları.
- Williams, R. (1977) *Marksizm and Literature*, Oxford: Oxford University Press.
- Wood, E. M. (1986/1992) *Sınıftan Kaçış: Yeni 'Hakiki' Sosyalizm* (çev. Ş. Alpagut), İstanbul: Akış Yayıncılık.
- Wright, E. O. (1978) *Class Crisis and the State*, London: New Left Boks
- Wright, E. O. (1979) *Class Structure and Income Determination*, New York: Academic Press.
- Wright, E. O. (1983) "Class Boundaries and Contradictory Class Locations", *Classes, Power and Conflict* (der. A. Giddens ve D. Held).
- Wright, E. O. (1984) "A General Framework for Analysis of Class Structure", *Politics and Society*, 13, 4, 363-423.
- Wright, E. O. (1985) *Classes*, Londra: New Left Boks.
- Wright, E. O. (1991). "The Conceptual Status of Class Analysis", *Bringing Class Back in Contemporary and Historical Perspectives*, (der. McNall vd.). Westview Press. Inc., 17-38.
- Wright, E. O. (2005) *Approaches to Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.